

2024-03-20

Handläggare: Åke Nilsson

U2023/03616

u.remissvar@regeringskansliet.se

Regeringen

Utbildningsdepartementet

103 33 STOCKHOLM

RSMH:s yttrande över betänkandet *Uppföljning för utveckling – ett hållbart system för samlad kunskap om villkoren för barn och elever med funktionsnedsättning i förskola och skola (SOU 2023:95)*

RSMH organiserar sedan 1967, på demokratisk grund, människor med olika former av psykisk ohälsa. Många av våra medlemmar är personer som har eller har haft en långvarig och allvarlig psykisk ohälsa, inte sällan i kombination med olika psykiska funktionsnedsättningar eller skadligt bruk och beroende. Våra medlemmar har - på gott och ont - omfattande erfarenhet av samhällsinsatser. RSMH är en av Funktionsrätt Sveriges (remissinstans nr 9) medlemsorganisationer och stödjer gemensamma yttrande som genom paraplyorganisationen tillsänds regeringen. RSMH önskar dock särskilt tillägga och understryka nedanstående utifrån våra medlemmars aggregerade erfarenheter och perspektiv som medborgare och välfärdsconsumenterna med psykisk ohälsa i bagaget.

Yttrandets Innehåll

BAKGRUND	2
Inledning.....	2
DAGENS PROBLEMBILD	2
Aktuell kritik mot skolan och dess stödfunktioner.....	4
NÅGRA AV UTREDNINGENS NYCKELFÖRSLAG.....	5
Vad RSMH önskar att regeringen må tillägga	6
Psykisk ohälsa gällande barn och ungdomar i skolmiljö	7
SVERIGES FUNKTIONSHINDERSPOLITIK	10
BARNES PERSPEKTIV RESPEKTIVE BARNPERSPEKTIV	12
GRUNDEN FÖR MÅLBILDEN ENLIGT RSMH:	13

BAKGRUND

Inledning

RSMH är en rättighetsrörelse som vill förbättra livsvillkoren för personer med psykisk och social ohälsa och hur vård, omsorg och samhällsservice bäst utformas för att möta våra medlemmars behov. Målet är att de ska ha samma rättigheter, möjligheter och skyldigheter som andra. Grunden för RSMH:s opinionsarbete är att påverka så att fler får möjlighet till återhämtning från psykisk ohälsa och sina behov av god vård och samhällsinsatser tillgodosedda. I denna utveckling spelar de egnerfarnas kunskap, levda erfarenhet och kompetens en central roll, såväl som ett nödvändigt bidrag till den evidensbaserade praktiken. Många av RSMH:s medlemmar har haft livsresor där färden mot allvarigare psykisk ohälsa och hög grad av funktionsnedsättning börjat tidigt och där utfallet troligen kunnat bli högst anorlunda med tidiga och effektiva insatser från samhället.

RSMH är religiöst och partipolitiskt neutralt och verkar aktivt för att motverka utanförskap och diskriminering. Det måste vara lätt att göra och få rätt i samhället, skolan och vårt gemensamma välfärdssystem också för människor med funktionsnedsättningar och psykisk ohälsa; barn såväl som vuxna. Tidiga och rätt underbyggda insatser, stöd och anpassningar räddar liv och sparar både skattepengar och individuellt lidande över tid.

RSMH representerar människor vars behov av skydd, vård, stöd och service inte alltid möts på samma sätt som för andra medborgare och vars alternativ och ekonomiska förutsättningar ofta är ytterst beskurna. Vår styrka och grunden för allt vi gör är våra medlemmars egna erfarenheter av social och psykisk ohälsa, därtill kopplade samhällsinsatser, vård, hjälp, stöd och återhämtning. Det innebär att vi har stora erfarenheter av hur sjukvårdssystemet och stöd från samhälle och myndigheter fungerar för människor med psykisk ohälsa.

RSMH:s grundläggande uppfattning är att det absolut viktigaste är att alla insatser från vård, omsorg och samhälle måste utgå från den enskildes behov, förutsättningar och önskemål. Barn är rättighetsbärare likväl som vuxna och särskild vikt ska läggas vid att deras åsikt och önskemål inkluderas i beslut och utformning av verksamhet samt att de får tillräcklig information för att kunna göra informerade val och delge sin inställning. Detta är då inte bara vad RSMH:s medlemmar tycker utifrån egna erfarenheter utan också hårda krav genom Barnkonventionen som numera gäller som svensk lag.

Givet utredningens omfattning är det svårt att kommentera varje enskilt förslag utan RSMH väljer därför här att företrädesvis ge allmänna kommentarer över utredningen i dess helhet snarare än enskilda delar.

DAGENS PROBLEMBILD

RSMH instämmer med utredningen i att alla barn och elever har rätt till en förskola och skola där de känner sig trygga, där de får det stöd de behöver och där de ges goda förutsättningar att inhämta de kunskaper och färdigheter de behöver för att komma vidare i livet. Alla barn och elever i skolan ska nå så långt som möjligt utifrån sina egna förutsättningar

enligt utbildningens mål. För att göra det ska skolan ge eleven den ledning, stöd och stimulans som behövs och det är extra viktigt att rätt sorts hjälp ges tidigt och under hela utbildningen i förskolan och skolan.

Flera studier och rapporter pekar dock på att många barn och elever med funktionsnedsättning inte ges den trygghet, det stöd och de goda förutsättningar de har rätt till inom utbildningen. Att utredningen här avstår från att närmare studera frånvaro mer i detalj med hänvisning till andra pågående eller aviserade utredningar, menar RSMH, är ytterst beklagligt. Även om skolnärvaro är binär (här eller inte-här) är den unges personliga situation och förutsättningar ofta komplexa med rötter både före och utanför skolan. Frånvaro behöver både utredas och analyseras flerdisciplinärt för att denna viktiga grundindikator ska kunna leda till meningsfulla åtgärder och en struktur där reaktion och relevant åtgärd inte försinkas eller uteblir på barns bekostnad.

Barn som har en funktionsnedsättning anger i större utsträckning skolstress, sämre hälsa och att de har utsatts för mobbning än andra elever. Folkhälsomyndigheten har i en enkät, som besvarats av närmare 42 000 elever i åldrarna 11–15 år, undersökt skolbarns hälsovanor. I en ny rapport har svaren sammanställts från de skolbarn som har en funktionsnedsättning, vilket även innefattar långvarig sjukdom eller annat långvarigt hälsoproblem. Sammanlagt har nästan tre av tio skolbarn någon typ av funktionsnedsättning. Resultatet visar att dessa skolbarn är mer stressade av skolarbetet, mer utsatta för mobbning i skolan och mindre tillfreds med livet än andra barn och unga. Resultaten är oroande eftersom det innebär att skolbarn som har en funktionsnedsättning har en markant ökad risk för ohälsa. Detta behöver, menar RSMH, uppmärksammas i betydligt högre grad av skolpersonal och andra som arbetar för att främja barn och ungas hälsa och livsvillkor.

Alla elever har rätt att få likvärdiga förutsättningar att nå de nationella målen oberoende av kön, geografisk hemvist eller sociala och ekonomiska förhållanden. Emellertid visar studier att elever med funktionsnedsättning kan ha svårare att nå målen än andra elever. När skolproblem uppstår läggs ofta problemen på individen snarare än på skolmiljön, trots att detta strider mot skolans lagstadgade skyldighet vilket enligt RSMH är ytterst problematiskt.

När en person med funktionsnedsättning möter en icke anpassad omgivning uppstår funktionshinder. Att leva med en funktionsnedsättning innebär således inte automatiskt att den enskilde upplever funktionshinder i alla situationer. Det avgörande är om miljön i vid bemärkelse är utformad och fungerar i relation till den enskildes förutsättningar. Därför behöver vi kunskap, både om villkoren för de enskilda individerna och om hur deras omgivning i det här fallet situationen i skolväsendet är utformad och vi behöver kunskap om villkoren för barn och elever med olika typer och olika grader av funktionsnedsättningar.

Den psykiska ohälsan hos unga i Sverige är ett stort och växande problem. Varannan 15-åring upplever psykiska besvär. Andelen barn som får diagnosen ångestsyndrom eller depression har tredubblats de senaste decennierna. Fullgjord grundskola (här har de senaste åren minst 15% av eleverna lämnat grundskolan utan gymnasiebehörighet!)¹ och gymnasieexamen (upp till var fjärde elev tar inte studenten med sina klasskamrater!)² är en av de viktigaste skyddsfaktorerna för god psykisk hälsa och goda livsmöjligheter i framtiden. Omvänt

¹ <https://www.skolverket.se/om-oss/press/pressmeddelanden/pressmeddelanden/2023-09-28-behorigheten-till-gymnasieskolan-stabil-sedan-forra-aret>

² <https://skr.se/skr/skolakultur/fritid/forskolaoggrundochgymnasieskolakomvux/fullfoljdutbildning.26377.html>

är svaga skolprestationer och skolmisslyckande riskfaktorer för psykisk ohälsa och suicid konstaterar Folkhälsomyndigheten. Även sambandet mellan neuropsykiatrisk funktionsvariation, skolmisslyckande och självmordsförsök hänger ihop. Detta visar, menar RSMH, att det är livsviktigt att skolan blir en plats där alla barn kan lyckas.

Under lång tid har kunskapen om hur barn och elever med funktionsnedsättning har det socialt, psykiskt och kunskapsmässigt och om vilken tillgång till stöd de har i skolväsendet varit alltför bristfällig och fragmentarisk. Detta har inneburit att villkoren för denna grupp av barn och elever i praktiken osynliggjorts, vilket i sin tur inneburit att det inte funnits tillförlitligt underlag för effektiva reformer och insatser. Med de förslag utredningen presenterar i betänkandet skapas förutsättningar för mer och bättre kunskap om villkoren för barn och elever med funktionsnedsättning. Viktigt att reflektera över enligt RSMH är dock att uppföljning i sig inte ger några svar eller lösningar; det som är av vikt för barnen kommer att vara ett gediget arbete med att adressera och skapa bättre förutsättningar utifrån denna uppföljning såväl som en effektivare funktionshinderspolitik.

Vi vet att många barn och elever med funktionsnedsättning inte får det stöd de behöver för att klara skolan på ett bra sätt. Det leder inte bara till skolmisslyckanden, utan riskerar också att få allvarliga konsekvenser på längre sikt: utebliven behörighet till vidare studier, psykisk ohälsa och i många fall dålig ekonomi och arbetslöshet. Det handlar heller inte om någon liten grupp utan mer än vart tionde barn under 18 år lever med funktionsnedsättning.

En skola med full funktionsrätt är avgörande för att barn och unga ska kunna utvecklas och nå full delaktighet i samhället. I dag tvingas många elever med funktionsnedsättning att stanna hemma från skolan när stödet och lärmiljön inte fungerar. Hela familjen påverkas på ett avgörande sätt. Ohälsan är ofta högre hos föräldrar till barn med funktionsnedsättning. Ett resultat av att inte heller stödet till familjen fungerar.

Aktuell kritik mot skolan och dess stödfunktioner

Kvalitetsgranskningar av skolan visar att det ofta finns brister i huvudmännens och skolornas arbete med att anpassa undervisningen utifrån elever med funktionsvariationers förutsättningar och behov. Trots att både huvudmän och skolpersonal har höga ambitioner att ge alla elever förutsättningar för en likvärdig utbildning så har ambitionerna svårt att tränga ned till tillämpningarna i skolan. Personalen följer inte alltid de råd och anvisningar de fått kring undervisningens utformning och genomförande.

Personalens kompetens om olika funktionsnedsättningar och dess påverkan på inläringen är varierande. Det finns lärare med mångårig vana, erfarenhet och kunskap om olika elevers funktionsnedsättningar, men det förekommer också att många lärare inte har det.

I de flesta fall är inte skolans lokaler anpassade fullt ut efter elevernas behov. Samma sak gäller de läromedel som används i skolan. Det rör sig om allt från organisatoriska, fysiska och pedagogiska anpassningar till personalens bristande kompetens att använda tekniska hjälpmedel.

Det saknas samlad uppföljning och utvärdering av insatser och resultat för elever med funktionsnedsättning i skolorna. Anledningen är att det finns en tydlig strävan hos samtliga huvudmän och skolor att inte särskilja vissa elevgrupper.

Det är många gånger en stor skillnad mellan vad de granskade kommunerna och skolorna säger att de gör och vad de faktiskt gör i praktiken. En starkt bidragande faktor är personalens bristande eller varierande kompetens kring funktionsnedsättnings påverkan på inlärning. Exempelvis Skolinspektionen betonar betydelsen av att all berörd personal får kontinuerlig kompetensutveckling inom detta område för att ge alla elever likvärdiga förutsättningar i utbildningen. En reell inkludering innebär att alla elever har tillgång till hela skolmiljön där hänsyn alltid tas till elevernas olika förutsättningar och anpassa efter deras behov.

Skolinspektionen menar även att det är angeläget att uppföljning och utvärdering av insatser och resultat inte bara sker i förhållande till den enskilde eleven utan också på en systemnivå så att huvudmannen och skolan kontinuerligt omprövar sin verksamhet och vidtar åtgärder för ökad måluppfyllelse. Huvudmannen har ett givet ansvar för att så sker.

Skollagen föreskriver att utbildningen inom varje skolform ska vara likvärdig, oavsett var i landet den anordnas. Hänsyn ska tas till elevernas olika förutsättningar och behov. Skolan har ett särskilt ansvar för de elever som av olika anledningar har svårigheter att nå målen för utbildningen. Likvärdiga förutsättningar att lära ska uppnås i en miljö som stärker självkänslan och där eleven upplever delaktighet och gemenskap med andra. Flera aktuella studier framhåller skolornas brist på varierande pedagogiska strategier. Enligt Salamancadeklarationen ska alla barn oavsett förutsättningar lära tillsammans i det ordinarie skolväsendet om det inte finns starka skäl att handla på annat sätt. WHO:s relativa handikappdefinition är vägledande. Om skolproblem uppstår är de att betrakta som kontextuella i stället för individuella. Poängen är att först i kontakt med en miljö som inte fungerar tillfredsställande blir elevens funktionsnedsättningar handikappande. Enligt de studier RSMH tagit del av likväl som i delgivna erfarenheter i övrigt läggs oftare på ett problematiskt vis problemen på individen snarare än på skolmiljön. Här behövs, menar RSMH, uppenbarligen ett omfattande arbete för att säkerställa ett nödvändigt perspektivskifte.

NÅGRA AV UTREDNINGENS NYCKELFÖRSLAG

RSMH delar utredningens uppfattning att genom en kontinuerlig uppföljning, som synliggör såväl kunskapsresultat och sociala villkor som stödinsatser, får samhället ett systematiskt och robust underlag för att förverkliga alla barns och elevers rätt till lärande och utveckling, motverka funktionsnedsättnings konsekvenser samt bättre uppväga skillnader i barnens och elevernas förutsättningar att tillgodogöra sig utbildningen.

Såväl etiska som rättviseskäl talar för att det finns starka motiv för att bättre synliggöra villkoren för barn och elever med funktionsnedsättning i skolväsendet samt att på ett helt annat sätt tillämpa ett barnrättsperspektiv såväl som att krafttag tas för en ökad jämlikhet och sociala grundförutsättningar som en skäligen ekonomi, bostad och social gemenskap garanteras för alla.

Utredningen föreslår följande verktyg för att skapa en långsiktig uppföljning:

- Tydligare och skärpt ansvar för i första hand Skolverket, så att villkoren för barn och elever med funktionsnedsättning i alla skolformer följs upp kontinuerligt.
- Samkör registeruppgifter så att det går att följa skolresultaten för barn och elever med olika typer av funktionsnedsättningar och om de får del av olika stödinsatser.

- Samla in elevernas erfarenheter av undervisningskvalitet, delaktighet, relationer, trivsel med mera. Liksom vilka behov av stöd de själva tycker att de har och om de får den hjälp de behöver.
- Ett standardiserat mått på funktionsnedsättning som kan användas i olika typer av undersökningar.
- En rejäl forskningssatsning på att följa elevgrupper över lång tid och analysera orsakssamband mellan stödinsatser, social situation och olika typer av funktionsnedsättningar eller effekter av olika pedagogiska arbetssätt.
- En regelbunden redovisning på nationell nivå av villkoren för barn och elever med funktionsnedsättning. Skolverket ska ha ansvaret och de berördas delaktighet i uppföljningen stärkas genom ett särskilt barn- och ungdomsråd.

RSMH anser att ovanstående visserligen är vällovliga initiativ men menar att de inte tillnärmelsevis kommer att kunna åstadkomma den kraftfulla förändring som behövs för att efterleva lagar, konventioner och de ambitioner som redan idag finns på papper.

Vad RSMH önskar att regeringen må tillägga

RSMH önskar att utöver ovan refererade förslag till verktyg för att skapa en långsiktig uppföljning även nedanstående förslag tas i beaktande av regeringen:

- Säkerställ att rätten till utbildning och en fungerande skolgång för elever med funktionsnedsättning fungerar optimalt i praktiken.
- Säkerställ att alla barn har goda grundförutsättningar i trygga uppväxtförhållanden med en skälig ekonomi, bostad och social gemenskap
- Säkerställ att lärar- och rektorsutbildningen förstärks med mer kunskap om funktionsnedsättningar, hinder i lärmiljön, psykisk ohälsa och pedagogiska metoder för elever i behov av särskilt stöd.
- Säkerställ att samhällsstödet till familjer med funktionsnedsättning stärks så att föräldrar kan vara föräldrar på lika villkor som andra föräldrar.
- Säkerställ att huvudmannen och skolan har en väl fungerande elevhälsa med kompetens inom olika funktionsnedsättningar samt psykisk ohälsa.
- Säkerställ att huvudmannens resursfördelningssystem fungerar flexibelt och tar hänsyn till elever med funktionsnedsättning.
- Säkerställ att personalen tillrättalägger miljön och tar hänsyn till elevers behov, önskemål och synpunkter samt arbetar för att inkludera samtliga elever. Härvid är det viktigt att vid exempelvis enkätundersökningar särskilt studera bortfall och företrädesvis föregripa att resultat snedvrids genom att tillgänglighetsanpassa enkäter och motsvarande utifrån hela bredden av funktionsnedsättningar så att resultaten inte snedvrids.
- När ett standardiserat självskattningsmått för att identifiera barn och elever med funktionsnedsättning i skolväsendet tas fram måste det göras med omsorg och eftertanke utifrån hänsyn till hela den potentiella bredden av funktionsnedsättningar relevanta att relatera delaktighet och lärande till. Här måste bred representation av själv-erfarna få medverka; både barn och människor som växt upp med olika funktionsnedsättningar.

- Säkerställ att skolan kan erbjuda eleverna en trygg miljö som är inriktad mot lärande och att det bedrivs ett fungerande arbete med att förebygga och förhindra kränkande behandling, trakasserier och diskriminerande behandling mellan elever och mellan vuxna och elever.
- Säkerställ att den personal som undervisar elever med funktionsnedsättning har pedagogisk utbildning för de ämnen de undervisar i och har kunskaper om funktionsnedsättningens påverkan på inläring.
- Säkerställ att skolans lärandemiljö är anpassad utifrån elevernas behov och att personalen erbjuder flexibla arbetssätt och arbetsformer anpassade efter alla elevers individuella behov.
- Garantera att ett barnperspektiv upprätthålles på alla nödvändiga nivåer utifrån barns grundläggande rättigheter

Psykisk ohälsa gällande barn och ungdomar i skolmiljö

RSMH har en gedigen erfarenhet av att organisera människor med erfarenheter av psykisk ohälsa och funktionsvariationer. Psykisk ohälsa drabbar många och räknas i dag som ett stort folkhälsoproblem. Det är därför inte konstigt att ungdomars och unga vuxnas psykiska hälsa står i fokus och olika sätt att förebygga psykisk ohälsa eftersöks. Flertalet studier och prognoser pekar mot att den psykiska ohälsan bland skolelever kommer ytterligare att öka framöver och det föreligger ett stort behov av utbildning och bättre arbetsförutsättningar för all personal som arbetar och verkar i skolmiljön. RSMH önskar därav se att alla som arbetar nära barn och ungdomar i vardagen, bör ha en högre utbildning för att kunna möta de mest utsatta. Forskningen påvisar att många lärare saknar grundläggande kunskaper och färdigheter för att bemöta och ingripa, när elever drabbas av psykisk ohälsa. Lärare utgör i många fall de enda vuxna som finns närvarande i elevers vardag. Ett stort ansvar vilar således på deras axlar när elever som mår dåligt behöver uppmärksammas. Lärare har dessutom en inflytelserik roll i barnets utvecklingsprocess, ur ett akademiskt perspektiv, men även på en mer personlig nivå. RSMH menar därför att det behöver läggas större vikt vid lärares kompetens, som är betydelsefull för att främja elevers hälsa. Skolpersonal bör därför få tillgång till utbildning inom området för att tidigt kunna identifiera och hjälpa de barn och ungdomar som uppvisar en psykisk ohälsa samt de som ligger i riskzonen.

Forskning visar att individuella, psykosociala och strukturella faktorer har betydelse för utvecklingen av psykisk ohälsoproblematik. Barn och ungdomar med otillfredsställda psykiska behov i ung ålder medför ofta ytterligare utveckling av problem i vuxen ålder. Samtlig personal inom skolan behöver få en bredare utbildning inom ämnet, inklusive att lära elever mer om välmående. När det kommer till bemötandet inom psykisk ohälsa i skolmiljön visar forskning att kvaliteten på relationerna är viktiga och olika tillvägagångssätt och förebyggande program behövs i skolan för att främja elevers hälsa. RSMH önskar uppmärksamma skolan som en nyckelposition för att identifiera och arbeta även med stigmatiseringen som finns kring psykisk ohälsa.

Gemensamt när barn själva beskriver sin psykiska ohälsa specifikt i skolmiljön är att det under skoltiden främst var de sociala situationerna som var de mest krävande. Det var under de sociala situationerna som de påmindes av sin psykiska ohälsa allra mest. De flesta var noga med att inte visa för andra hur dem egentligen mådde. Flera beskriver hur de grät ensamma inne på skoltoaletten under dagarna. En följd av att må dåligt i sin skolmiljö var

också svårigheten att hitta vänner. Paradoxalt nog beskriver flera också att det var vännerna som ofta var räddningen på det dåliga måendet.

En vanlig beskrivning från de egnerfarna är ett skralt bemötande från personer inblandade i skolmiljön. Flera beskriver att de kände att de inte kunde prata ut med vare sig lärare eller skolkamrater. Andra beskriver också att de saknade vetskap om att skolan faktiskt kunde ge stöd i frågor om psykisk ohälsa och flera hade inte någon aning om att skolans kuratorer kunde hjälpa till. Flertalet upplevde att lärarna inte visade tillräckligt med förståelse för deras problem, utan i stället var upptagna med att "tämja" de stökiga eleverna, de som lät mest. Men det fanns de som var bättre på att uppmärksamma problem än andra. I samspel med dessa beskrivs upplevelser av att känna sig mer sedd, men stödet de fick var ändå inte tillräckligt. Vanligt är också, såvitt RSMH kan bedöma, att man inte berättar och att de under sin skoltid behöll en stor del av sina tankar hos sig själva.

Samtidigt som de egnerfarna beskriver sin besvikelse för att deras dåliga mående och psykiska ohälsa inte blev särskilt uppmärksammat, uttrycker flera sin förståelse för detta. De flesta var fullt medvetna om att deras fasad stod i vägen för att omgivningen ens skulle kunna förstå hur dåligt de mådde. De berättar vidare att den starka fasaden ibland hängde ihop med att inte vara mottagliga för hjälp vilket gjorde att de hade viss förståelse för att deras psykiska ohälsa inte uppmärksammades tillräckligt av omgivningen. Det förhindrade också att deras mående blev uppmärksammat. Ytterligare en anledning var enligt dem att en del av problematiken låg i att de själva inte var medvetna om att de behövde hjälp. Ingen av dem förstod vad psykisk ohälsa var och hur det kunde visa sig.

Samtliga egnerfarna, som RSMH mött genom åren, är eniga om den stora utvecklingspotential som finns i skolmiljön. Exempel på åtgärder som de delar med sig av är att från skolans håll vara tydligare i sin information kring psykisk ohälsa och att faktiskt utbilda elever om dess existens. När de blickar tillbaka beskriver respondenterna att det hade uppskattats om psykisk ohälsa som ämne hade varit mer uppmärksammat. Avslutningsvis beskriver några vikten av att inte dölja sin psykiska ohälsa, utan tvärtom, lyfta fram den som något som existerar och finns ibland oss, då det garanterat är en grupp elever på varje skola som mår dåligt på grund av psykisk ohälsa.

Skolor skulle kunna, och borde menar RSMH, ses som en idealisk miljö för att presentera förebyggande program gällande psykisk hälsa, eftersom de redan har en etablerad kontakt med barn och ungdomar och därmed representerar en plats där målgruppen kan nås.

I en aktuell studie med ungdomar som alla hade en bakgrund av psykiska problem i skolan berättar de sin historia om de skolbaserade hjälpinsatser som fanns och beskriver en mängd individuella, interpersonella och kontextuella faktorer som påverkade hur de uppfattade stödet. Resultatet visar två övergripande teman: Det första handlar om kvaliteten på relationerna. En vuxen individ som tog sig tid att lyssna och bry sig tillräckligt visade sig vara mycket värdefull för deras återhämtning. Ett flertal ungdomar erkände behovet att prata om sina problem, men alla var inte villiga att göra detta med vem som helst. Flera ungdomar berättade om vikten av en gemensam bakgrund eller att ha en god relation till hjälparen som en avgörande faktor för att våga anförtro sig. Det behövde dock inte nödvändigtvis vara en långvarig kontakt, utan ungdomarna var villiga att öppna sig så länge de kände att hjälparen brydde sig och trodde på deras förmåga att lyckas i skolan. Det andra temat i studien omfattade, i vilken utsträckning ungdomar trodde att deras situation skulle förbättras genom professionell hjälp. Resultatet av dessa uppfattningar skilde sig åt. En del menade att det inte

fanns någon som kunde göra eller ändra något, som kunde förbättra deras mående, medan andra fick positiva resultat och uppskattade hjälpen det fick. Många som fick hjälp av skolan och från ytterligare aktörer, nämnde att kunskap om tekniker för att hantera negativa känslor var av stor vikt.

Skolan har ett kompensatoriskt uppdrag vilket betyder att huvudman, skolledning, lärare och övrig personal ska sträva efter att uppväga skillnader i barnens och elevernas förutsättningar att tillgodogöra sig utbildningen. Det är skolans uppgift att bedriva en verksamhet där samtliga barn och ungdomar når läroplanernas kunskapsmål och får godkänt i alla ämnen, att skapa en likvärdig skola. Vissa grupper av barn och ungdomar har generellt sämre förutsättningar att nå skolans mål och uppnå godkända betyg och behörighet för gymnasium och högskola. Socialstyrelsen visar att särskilt stor risk att misslyckas i skolan har barn och unga som är långvarigt placerade utanför hemmet. Ungdomar som har bott på särskilda ungdomshem eller HVB berättar om vikten av att få tillgång till en god skolgång, men att de har erfarenheter av att detta ofta brister. För ungdomar och unga vuxna med funktionsnedsättning saknas kontinuerliga uppföljningar av kunskaps- och studieresultat men vi vet att dessa unga har sämre skolresultat. En studie som undersökte skolresultaten hos barn och unga diagnostiserade med ADHD eller autismspektrumtillstånd visar att dessa barn har påtagligt förhöjd risk att misslyckas i skolan. När unga med funktionsnedsättning tillfrågas om sina erfarenheter av skolan uppger många att stödet och förståelsen för deras situation brister och att lärarna har låga förväntningar på deras kunskapsutveckling.

Andra studier bekräftar RSMH:s bild att låga skolresultat i sig ökar risken för suicid, suicidförsök och självskadebeteende. Även depression i tonåren och som vuxen har visat sig vanligare vid låga skolresultat under uppväxtåren. Det visar sig omvänt att goda skolresultat kan minska de negativa effekterna på den psykiska hälsan som problematiska familjeförhållanden innebär. Det ska dock noteras att också särskilt goda skolresultat kan kopplas samman med psykisk ohälsa.

Utöver det som diskuteras ovan tycks även ungdomarnas vänskapsrelationer ha en inverkan på deras skolgång. Individer som upplevt social isolering och brist på vänner i klassen uppvisade sämre skolresultat, kom från familjer med låg ekonomisk status och uppvisade fler hälsoproblem som vuxna. Sämre relationer till skolkamrater och lärare är kopplat till lägre självrapporterad hälsa och RSMH föreslår även insatser som stärker skolklimatet mellan ungdomar och vuxna likväl som mellan ungdomarna. Gällande mobbning visar stora enkätundersökningar att en tiondel rapporterade att de var utsatta för mobbning, ytterligare en tiondel att de utsatte andra för mobbning och fyra procent att de både mobbade och mobbades. Undersökningar visar att ungdomarna betraktar mobbning som ett resultat av att en person är annorlunda, konstig eller uppträder illa. Det är väl känt att mobbning medför en markant ökad risk för ett psykiskt illabefinnande. Det framkommer att de som rapporterat någon form av funktionsnedsättning i större utsträckning uppger att de blir mobbade och retade samt att de är rädda för andra barn och ungdomar på skolan. Även dygnsplacerade ungdomar uppger i högre grad att de blir mobbade jämfört med andra ungdomar.

Bättre kunskap om olika gruppers studieresultat och skolgång kan här, menar RSMH; ge viktig information i arbetet att utveckla riktade och effektiva insatser. Om detta behövs mer kunskap.

Unga av idag lyfter ofta, uppfattar RSMH, fram känslan av att ibland leva nära gränsen till vad de klarar av. De berättar även att ohälsan kan ta sig olika uttryck – fysiska, emotionella,

kognitiva och sociala. Flera forskare pekar på vikten av att undersöka ungdomars och unga vuxnas förståelse och beskrivningar av sin hälsa och att inkludera den sociala och kulturella kontexten i analyser av ohälsa. De menar att flickor och unga kvinnor står inför andra utmaningar och delvis påverkas av dagens sociala strukturer på andra sätt än pojkar och unga män, trots en politik som i decennier eftersträvat jämställdhet och lika villkor mellan könen

Fattigdom och låg ekonomisk standard har visat sig ha negativ inverkan på många av livets delar, såsom utbildning, fysisk hälsa och självupplevt välmående. Det finns därför många studier som undersöker just socioekonomisk status även i relation till psykisk hälsa. Dessa visar att en socioekonomiskt utsatt position i tidiga barndomen kraftigt ökade risken för att diagnostiseras med psykisk ohälsa senare i livet. Vidare ju högre utbildning hos föräldrarna, desto färre hälsoproblem hos ungdomarna med och utan funktionsnedsättning. Svaren visar vidare att ungdomar med funktionsnedsättning, särskilt de med flera funktionsnedsättningar, i större utsträckning rapporterar hälsoproblem. Flickorna var överrepresenterade i rapporteringen av psykisk ohälsa. Risken ökade också för ungdomar som bodde med en ensamstående förälder. Ungdomar i familjer med små ekonomiska marginaler rapporterade fler hälsoproblem än unga som levde under förmånligare villkor. Där framkommer även att kamratrelationer och social status i barndom påverkar hälsan som barn likväl som vuxen. De som på ett eller annat vis är involverade i mobbning har sämre hälsostatus än andra.

SVERIGES FUNKTIONSHINDERSPOLITIK

Det nationella målet för funktionshinderspolitiken är att, med FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning som utgångspunkt, uppnå jämlikhet i levnadsvillkor och full delaktighet för personer med funktionsnedsättning i ett samhälle med mångfald som grund. Målet ska bidra till ökad jämställdhet och till att barnrättsperspektivet beaktas. Konventions syfte är att främja, skydda och säkerställa det fulla och lika åtnjutandet av alla mänskliga rättigheter och grundläggande friheter för alla personer med funktionsnedsättning och att främja respekten för deras inneboende värde.

Konventionens principer är följande: - respekt för inneboende värde, individuellt självbestämmande, innefattande frihet att göra egna val samt enskilda personers oberoende, - icke-diskriminering, - fullständigt och faktiskt deltagande i samhället, - respekt för olikheter och acceptering av personer med funktionsnedsättning som en del av den mänskliga mångfalden och mänskligheten, - lika möjligheter, - tillgänglighet, - jämställdhet mellan kvinnor och män, samt - respekt för den fortlöpande utvecklingen av förmågorna hos barn med funktionsnedsättning och respekt för funktionshindrade barns rätt att bevara sin identitet.

I sammanhanget bör särskilt Artikel 7 Barn med funktionsnedsättning lyftas (jfr Artikel 23 i Barnkonventionen). Enligt denna ska konventionsstaterna vidta alla nödvändiga åtgärder för att säkerställa att barn med funktionsnedsättning fullt åtnjuter alla mänskliga rättigheter och grundläggande friheter på samma villkor som andra barn. Vidare att i alla åtgärder som rör barn med funktionsnedsättning ska barnets bästa komma i främsta rummet. Konventionsstaterna ska även säkerställa att barn med funktionsnedsättning har rätt att fritt uttrycka sina åsikter i alla frågor som berör dem, varvid deras åsikter ska tillmätas betydelse i förhållande till deras ålder och mognad på samma villkor som för andra barn och erbjudas stöd anpassat till funktionsnedsättning och ålder för att utöva denna rättighet.

Vidare beskrivs i artikel 24 Utbildning rätten till utbildning för personer med funktionsnedsättning. För att förverkliga denna rätt utan diskriminering och på lika villkor, ska konventionsstaterna säkerställa ett sammanhållet utbildningssystem på alla nivåer och livslångt lärande inriktat på - a) full utveckling av den mänskliga potentialen och känslan för värdighet och egenvärde samt förstärkning av respekten för de mänskliga rättigheterna, de grundläggande friheterna och den mänskliga mångfalden, - b) utveckling av personlighet, begåvning och kreativitet hos personer med funktionsnedsättning samt av deras mentala och fysiska färdigheter till deras fulla möjligheter, samt - c) att göra det möjligt för personer med funktionsnedsättning att effektivt delta i ett fritt samhälle.

Enligt Skollagen är skolhuvudmannen skyldig att ge särskilt stöd till alla elever i förskoleklass och grundskola som har svårigheter i skolarbetet, oavsett eventuell funktionsnedsättning. På samma sätt ska förskoleverksamheten utgå från varje barns behov och barn som av fysiska, psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd i sin utveckling ska ges den omsorg som deras speciella behov kräver.

Lagen om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever ska också tillämpas på utbildning och annan verksamhet som avses i skollagen. Den har till ändamål att främja barns och elevers lika rättigheter samt att motverka diskriminering bland annat på grund av funktionsnedsättning. Enligt lagen får huvudmannen för verksamheten, rektorn eller någon med motsvarande ledningsfunktion eller annan personal inte missgynna ett barn eller en elev genom att behandla barnet eller eleven sämre än denne företrädare för verksamheten behandlar, har behandlat eller skulle ha behandlat något annat barn eller någon annan elev i en jämförbar situation, om missgynnandet har samband med funktionshinder.

Barnkonventionen belyser vidare särskilt rättigheterna för barn med funktionsnedsättning. Barn med funktionsnedsättning har rätt till utveckling utifrån sina egna förutsättningar och förmågor. Varje barn har rätt till utbildning, fritidsaktiviteter och kultur. Barn med funktionsnedsättning ska också ges möjlighet till vård och stöd. Barn med funktionsnedsättning har rätt till faktiskt deltagande och inkludering i samhället. De har rätt att uttrycka sina åsikter i alla frågor som rör dem på lika villkor som andra barn. För att utöva rättigheten ska barnet erbjudas stöd anpassat till funktionsnedsättning och ålder.

Hur en funktionsnedsättning påverkar vardagen och ens framtidsdrömmar beror till stor del på omgivningen. Barn med olika typer av funktionsnedsättningar har berättat om hur viktigt det är att vuxna runt omkring dem har kunskap om funktionsnedsättningar. Det spelar också stor roll hur miljön anpassas till deras funktionsförmåga. De betonar också hur viktigt det är att vuxna har förväntningar på dem och tror på deras förmåga, till exempel i skolan.

Enligt RSMH är en politik som främjar jämlika villkor för barn och unga en politik som främjar samhället i stort. Jämlikhet och jämlika villkor betyder att alla barn och unga har samma möjligheter att utvecklas, lära sig, vara vid god hälsa och uppnå sin fulla potential. Det handlar om rättvisa. Ett samhälle behöver kunskap om distributionen av möjligheter och hinder mellan olika grupper, det vill säga förekomsten av ojämlika villkor, inom vilka områden som möjligheterna skiljer sig och vilka grupper som drabbas. Frågor måste ställas och initiativ tas kring vilka politiska medel, reformer och interventioner som behövs för att utjämna ojämlikheter. Det är innebörden av att som samhälle ta ansvar och främja lika villkor

Det är väl känt att en lyckad skolgång, det vill säga att uppnå kunskapsmålen och få godkänt i skolans ämnen, hänger samman med hälsa och välmående både som barn och vuxen.

Sverige rankas på plats 29 av 37 gällande skolprestation och utmärker sig därmed negativt. 15 procent av svenska ungdomar i årskurs nio har mycket begränsade kunskaper i samtliga färdigheter som PISA-proven testat. UNICEF bedömer att dessa ungdomar befinner sig i ett allvarligt läge. I samtliga länder i undersökningen presterar pojkar sämre i skolan än flickor, men Sverige uppvisar större könsskillnader än genomsnittet. Ekonomiska villkor tycks påverka studieresultaten då risken för att misslyckas i skolan kraftigt ökar för barn som lever i ekonomiskt utsatta hushåll.

Drygt 19 procent av 11-15-åringarna uppskattar att de har hälsoproblem dagligen, så som magont, huvudvärk, oro, sömnsvårigheter, och/eller nedstämdhet, och åtta procent skattar mycket lågt på frågor om livssituation och välmående. Oavsett kön har låg socioekonomisk status negativ inverkan på hälsa och välbefinnande såväl som skolresultat. Jämfört med flickornas självskattning rapporterar pojkarna sin hälsa som bättre.

I Sverige lever drygt nio procent av barnen i fattiga hushåll, vilket betyder att de lever i hushåll med en inkomst 50 procent under medianinkomsten. Barn som lever i fattigdom eller med risk för fattigdom skattar sin livssituation sämre än andra barn.

Ekonomisk status påverkar barns och ungdomars välmående, boende och skolresultat. Fattigdom och låga inkomster inverkar negativt på människors liv överlag. Den ekonomiska standarden har förbättrats avsevärt för Sveriges befolkning generellt de senaste årtiondena. Samtidigt har de som lever med låg ekonomisk standard blivit fler och uppgår nu till 15 procent jämfört med sju procent 1991

En grupp ungdomar med särskilt stor risk för lägre ekonomisk och materiell standard än genomsnittet är de som genom den sociala barnavården är dygnsplacerade utanför föräldrahemmet i ett hem för vård eller boende (HVB).

Skolplikten i Sverige sträcker sig till och med årskurs nio, men de allra flesta fortsätter att studera på gymnasiet varigenom närvaroplikt aktualiseras för den under 18 år. I dagens samhälle krävs vanligtvis en gymnasial utbildning för att få arbete och bli självförsörjande. Som nämnts ovan är det alltför många unga som faller ifrån idag på resan till examen från gymnasieskolan.

BARNES PERSPEKTIV RESPEKTIVE BARNPERSPEKTIV

Barns perspektiv är principiellt benämningen för det enskilda barnets egna perspektiv, således hur barnet själv upplever någonting och ser på något, och utgår ifrån barnets egen livsvärld. Barnperspektiv innebär att omgivningen antar ett barnperspektiv på världen för att bättre kunna förstå barns perspektiv. Förutsättningarna för att kunna arbeta utifrån ett barnperspektiv utgår ifrån att barnet ges möjlighet att göra sin egen röst hörd och blir lyssnad på, samt får uttrycka sina egna behov och åsikter. Barnperspektivet blir således ett par ”glasögon” som fokuserar på det barn som beslut eller åtgärder berör. Utifrån ett barnrättsperspektiv finns en skyldighet att vidta lämpliga åtgärder och fatta beslut som förverkligar barnets rättigheter och ”barnets bästa”. Det finns dock olika perspektiv genom att se till ”barnets bästa”. Dessa är å ena sidan att se barnets bästa utifrån en vuxens perspektiv, å andra sidan att se barnets bästa utifrån ett barns perspektiv. Där det sistnämnda innebär att barnet får göra sin röst hörd och får sina synpunkter uppmärksammade. Utifrån ett barnperspektiv så

kan alltså vuxna med en önskan om att se till barnets bästa, agera och ta beslut utan att ta reda på vad barnet själv önskar och vill, och utan att ta reda på barnets kompetenser och förmågor. Att fånga barnets perspektiv handlar om barnets eget bidrag där barnet ges möjlighet till att förmedla sina egna upplevelser, erfarenheter, tankar och känslor. Vad som är barnets bästa måste avgöras i varje enskilt fall.

Barnet ska ses som en självständig rättighetsbärare i enlighet med barnkonventionens andemening.

Det krävs ett barnrättsperspektiv för att arbeta på ett sätt som motsvarar barnkonventionens barnsyn. Barnrättsperspektivet kan lätt blandas ihop med begreppen barnperspektiv och barnets perspektiv. Ett barnrättsbaserat synsätt kräver att varje barn erkänns, respekteras och skyddas som rättighetsbärare med en individuell personlighet, egna behov och intressen samt personlig integritet.

GRUNDEN FÖR MÅLBILDEN ENLIGT RSMH:

RSMH menar att utredningen delvis, utifrån att man inte tagit in nödvändiga perspektiv och relevanta fokuspunkter (se våra synpunkter om exempelvis frånvaro ovan), ger/använder sig av en något skev målbild där olika huvudmäns åtaganden och resurser att bidra till en bättre lösning tyvärr hamnar långt in i kulisserna.

RSMH vill därför påpeka att god och relevant målbild måste kunna utgå från ett antal etablerade förutsättningar som tyvärr idag inte alltid till fullo är på plats i verkligheten. I våra ögon är nedanstående punkter absolut nödvändiga för att kunna arbeta vidare mot målen.

Samtliga kommunala huvudmän har en övergripande policy för att möta elever med funktionsnedsättning. Det finns en vilja och ambition i samtliga kommuner att skapa en skola för alla där alla elever får utbildning i sin hemskola och att varje skola anpassas efter elevernas behov. Flera kommuner hänvisar också till sin handikappolitiska policyplan som gäller för samtliga av kommunens verksamheter.

Samtliga huvudmän och skolor har ett inkluderande synsätt när det gäller att ge alla elever förutsättningar för en likvärdig utbildning. Tydligt formulerade och dokumenterade strategier specifikt för elever med funktionsnedsättning finns på såväl huvudmannan- som skolnivå. Huvudmännens handikappolitiska riktlinjer ligger väl i linje med nationella mål och intentioner för att tillgodose en fungerande skolgång för elever med funktionsnedsättning. De är väl kända och förankrade bland skolornas personal.

Det finns en vilja hos såväl huvudmän som skolor att anpassa verksamheterna så att alla elever tas emot på ett väl fungerande sätt. Skolorna har rutiner kring överlämnande och övergångar till förskola – förskoleklass – grundskola. Elever som är födda i kommunen är väl kända redan från sin förskolevistelse och skolorna har möjlighet att anpassa sina verksamheter i god tid innan skolstarten.

Samtliga kommuner har en fungerande organisation för stöd till skolorna med kommunövergripande elevhälsoteam som har kompetens och kunskap om olika funktionsnedsättningar. Vidare har kommuner och skolor ett gott samarbete med Specialpedagogiska skolmyndigheten.

digheten samt med regionernas verksamheter för barn med olika funktionsnedsättningar exempelvis barn- och ungdomshabiliteringar och barn- och ungdomspsykiatri.

Samverkan inom skolorna fungerar väl. Rutiner finns för information om elever med funktionsnedsättning och dess påverkan på inläring samt vad det kan innebära att ha en funktionsnedsättning, till all berörd personal och klasskamrater. Det är tydliggjort vem eller vilka som ansvarar för den kontinuerliga samverkan med andra instanser, inte minst när det gäller att hålla ihop alla kontakter och följa upp dem.

Stödinsatserna utgår från skolornas bedömningar av elevernas enskilda behov och följs upp och utvärderas för den enskilda eleven. Det finns en samlad uppföljning och utvärdering av stödet för elever med funktionsnedsättning. Effekterna av gjorda insatser utvärderas och huvudmännen har kunskap om hur insatserna utfallit kvalitativt.

Uppföljning och utvärdering av insatser och resultat sker inte bara i förhållande till den enskilde eleven utan också på en systemnivå. Huvudmannen har ett givet ansvar för att så sker. Den kunskapen är viktig så att huvudmannen och skolan kontinuerligt kan ompröva sin verksamhet och vidta åtgärder för ökad måluppfyllelse.

Resursfördelningssystemen upplevs som flexibla och hänsyn tas till elever med funktionsnedsättning. Mängden resurser är tillräcklig och de ekonomiska resurserna är tillräckliga för att anpassa verksamheten efter elevernas behov.

Personalens bemötande präglas av en vilja att behandla eleverna på ett bra sätt. Personalen arbetar aktivt med värdegrundsfrågor och strävar efter att skapa en trygg lärandemiljö som är inriktad på lärande för alla elever. Elever trivs och upplever skolan som en trygg miljö. Eleverna blir bemötta med respekt och hög grad av hjälpsamhet från klasskamrater och personal. Skolorna erbjuder eleverna en trygg miljö som är inriktad mot lärande och det bedrivs ett fungerande arbete med att förebygga och förhindra kränkande behandling, trakasserier och diskriminerande behandling mellan elever och mellan vuxna och elever. I de skolor där kränkningar förekommer vidtar skolorna kraftfulla åtgärder för att komma till rätta med problemen.

Den personal som undervisar elever med funktionsnedsättning har utbildning inom de ämnen de undervisar i samt kompetens om olika funktionsnedsättningar och dess eventuella påverkan på inläringen. Samtliga skolor har tillgång till specialpedagoger och vid behov, assistenter. Kompetensutveckling erbjuds vid samtliga skolor när behov uppstår.

Alla vårdnadshavare känner ett förtroende för att deras barn får en god arbetsmiljö och skolgång. Skolorna tillvaratar vårdnadshavarnas synpunkter och erfarenheter.

För elever som har behov av särskilt stöd utarbetas alltid åtgärdsprogram inklusive konkreta och utvärderingsbara mål som är kopplade till elevens svårigheter att nå nationella mål.

I samarbetet mellan ansvariga lärare och assistenter är det klargjort att lärarna har det övergripande pedagogiska ansvaret för den pedagogiska verksamhetens planering, genomförande och uppföljning av resultat då det gäller elever med funktionsnedsättning.

Skolorna arbetar aktivt för att inkludera alla elever i samtliga verksamheter. Personalen har god framförhållning i sin planering av verksamheten och tar hänsyn till alla elevers förutsättningar att kunna delta i alla aktiviteter

I skolorna har elever med funktionsnedsättning samma möjligheter som övriga elever till inflytande och ansvarstagande över det egna lärandet. På utvecklingssamtalen diskuteras

bland annat utformningen av gjorda anpassningar och hur de fungerar. Vid framtagandet av individuella utvecklingsplaner och eventuella åtgärdsprogram ges eleverna, i takt med stigande ålder, möjlighet att framföra sina synpunkter och påverka.

Men för att förebygga psykisk ohälsa räcker det inte med skolans kunskapsuppdrag. WHO, EU, ett stort antal svenska civilsamhällesorganisationer och flera svenska myndigheter och brukarorganisationer har förordat att undervisning om psykisk hälsa ska införas i skolan. De och RSMH, menar att det utöver efterlysningen från självverfarnas organisationer och andra intressenter också har starkt vetenskapligt stöd som förebyggande åtgärd. Och att det skulle kunna vara mycket kostnadseffektivt att för en gångs skull stämma i bäcken och inte i ån.³

Skolan är en viktig arena för att genomföra insatser som främjar psykiskt välbefinnande och förebygger psykisk ohälsa hos barn och unga. Psykiskt välbefinnande ökar även förutsättningarna för lärandet. Men skolan kan inte agera på egen hand. För att insatserna ska få genomslag behöver skolan, hälso- och sjukvården, socialtjänsten och civilsamhället samverka.

Skolorna de facto uppfyller sina övriga kompensatoriska insatser och friktionsfritt kan överlämna/samverka med alla relevanta aktörer i detta arbete.

RSMH förväntar sig inte att skolan ensam löser alla sociala och hälsorelaterade utmaningar i det svenska samhället. Men, där den inte ensam är uppgiften vuxen för att barns rätt till utbildning ska kunna garanteras till fullo måste andra resurser kunna komma in i spel från socialtjänst, socialpsykiatri, habilitering, hälso- och sjukvård med flera och nära samverkan fungera på riktigt och i närtid.

Riksförbundet för Social och Mental hälsa

Jenny Wetterling
 Intressepolitisk talesperson RSMH

Tore Hansson
 Förbundsordförande

Selene Cortes
 Kanslichef

CC: **Funktionsrätt Sverige**
Nationell Samverkan för Psykisk Hälsa, NSPH
Sveriges Kommuner och Regioner, SKR

³ <https://www.secab.se/Idcer/ideerslut2008%2030%20april.pdf>